

Д. В. Жерновий

Сфера послуг як джерело економічного зростання в інноваційно-орієнтованій економіці

Досліджено процес розширення сфери послуг (СП) у вітчизняній економіці в контексті світових тенденцій постіндустріалізації. Окреслено основні підходи до моделювання структурних змін в економіці. Визначено ключові фактори і наслідки таких змін. Розглянуто характеристики та критерії виокремлення СП. Проаналізовано особливості інноваційної активності у різних видах виробництва послуг. Доведено невиправданість і необґрунтованість розгляду СП як сектору, для якого характерні гомогенність та асимптотична стагнація.

Ключові слова: сфера послуг, структурні зміни, інновації у сфері послуг, інноваційна активність.

Постановка проблеми. Протягом останніх десятиліть сфера послуг (СП) перетворилася на істотне джерело інноваційної активності та економічного зростання. В країнах-членах Організації економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР) СП охоплює близько 3/4 загальної зайнятості і валового випуску. Через те, що СП є найбільшим сектором економіки, виникає необхідність, з одного боку, в поясненні механізму переходу до постіндустріальної економіки, з іншого – в дослідженні факторів, що обумовлюють структурні зміни.

Основні результати дослідження. Протягом ХХ ст. динаміка більшості економік світу характеризувалась низкою емпіричних закономірностей. Узагальнюючи такі закономірності, С. Кузнець визначив структурні зміни¹ як одну з шести характеристик сучасного економічного зростання. «Структурні зміни передбачають перехід спочатку від аграрного до неаграрного виробництва, а потім від промисловості до виробництва послуг» [1, с. 248]. Для виділення секторів економіки необхідно ввести деякий критерій гомогенності, за яким здійснювати-

меться групування видів економічної діяльності. Обґрунтовуючи доцільність розмежування процесів виробництва товарів і виробництва послуг, розглянемо низку характеристик, притаманних СП [2, с. 657; 3, с. 434–435]:

- *особливість послуг як продукту виробництва:* нематеріальність, складність транспортування, складність розмежування процесу і продукту виробництва, а також, як правило, індивідуалізація виробництва;

- *особливість виробництва і споживання послуг:* більш низька (порівняно з промисловістю) капіталомісткість виробництва, обмеженість ефектів масштабу, одночасність виробництва і споживання, а також інтерактивність виробництва.

На наш погляд, найкращим критерієм виокремлення СП є нематеріальний характер послуг, а матеріальність продукту виробництва може бути основою секторального поділу економіки: двохсекторна економіка – виробництво товарів і виробництво послуг; або трьохсекторна економіка – аграрне виробництво, промисловість і СП. Власне групування виробництв у сектори здійснюється на основі міжнародних і національних класифікацій видів економічної діяльності². Так, згідно з КВЕД – 2010 аграрний сектор відповідає видам економічної діяльності секції (А), промисловість і будівництво – секції (В–F), а СП – секції (G–U).

У 2001 р. П. Консамут, С. Ребело і Д. Се узагальнили емпіричні закономірності структурних змін, що відбувались в розвинених економіках світу протягом останніх ста років, назвавши їх «*фактами Кузнеця*» (табл. 1).

¹ Під структурними змінами ми розумітимемо процес міжсекторального перерозподілу факторів і результатів виробництва за схемою: «аграрний сектор → промисловість → сектор послуг».

² Міжнародна стандартна галузева класифікація усіх видів економічної діяльності (ISIC) – Статистичний відділ ООН, Статистична класифікація видів економічної діяльності Європейського співтовариства (NACE) – Евростат, Класифікація видів економічної діяльності (КВЕД) – Держстат України. КВЕД – 2010 повністю відповідає ISIC (Rev. 4) і NACE (Rev. 2) як за структурою, так і змістом категорій.

Таблиця 1

**Стилізовані факти С. Кузнеця
(емпіричні закономірності структурних змін)**

Сектор економіки	Частка в загальній зайнятості	Частка у валовому випуску
Аграрний сектор	зменшується	Зменшується
Промисловість	залишається постійною ³	залишається постійною
Сектор послуг	зростає	Зростає

Джерело: [4, с. 873]

Зазначені стилізовані факти добре простежуються на прикладі економіки США⁴. У 1810 р. частка зайнятих в аграрному секторі США становила близько 80%. Двісті років по тому ця частка становила вже 1,5%. Частка зайнятих в СП у 1810 р. становила близько 10%, а у 2010 р. – близько 80% загальної зайнятості (рис. 1).

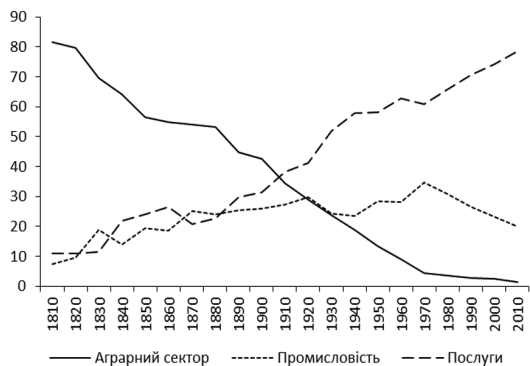

Рис. 1. Структура зайнятості в США за секторами економіки, 1810–2010 рр., %

Джерело: розраховано автором за даними [5, с. 119] і даними *Laborsta* (Міжнародна організація праці)

Аналогічні зміни відбувались також в економіках країн ОЕСР. А. Вельфль пов’язує процес зростання частки СП у загальній зайнятості країн ОЕСР переважно зі зростанням зайнятості в секторах фінансових, ділових і соціальних послуг. З 1980 р. їхня частка у валовій доданій вартості (ВДВ) в середньому зросла на 10 в. п. При цьому частка зайнятих в секторі транспортних і комунікаційних послуг залишалась відносно постійною [6, с. 10].

³Л. Р. Нгай і К. Піссарідес стверджують, що в довгостроковій перспективі функція зміни частки зайнятих в промисловості має горбоподібний вигляд (*hump-shaped*). Вона зростає на стадії індустріалізації і спадає на стадії постіндустріалізації.

⁴Оскільки емпіричні закономірності структурних змін є схожими для розвинених країн, США можна розглядати як економіку-бенчмарк серед країн ОЕСР.

В Україні також відбувається процес міжсекторального переміщення праці. Протягом 1960–2010 рр. частка аграрного сектору в структурі зайнятості зменшилась на 26 в. п. (з 41% до 15%), частка промисловості зменшилась на 10 в. п. (з 32% до 22%), а частка СП зросла на 36 в. п. (з 27% до 63%) (рис. 2).

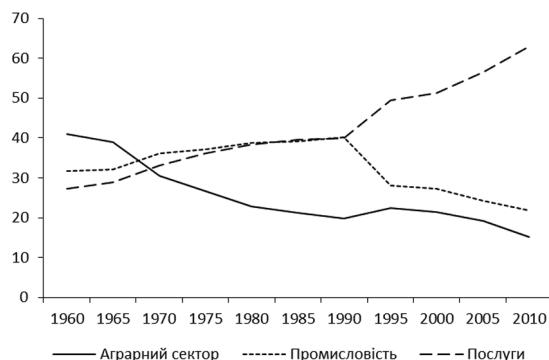

Рис. 2. Структура зайнятості в Україні за секторами економіки, 1960–2010 рр., %

Джерело: розраховано автором за [7, с. 344; 8, с. 271; 9, с. 31; 10, с. 45] і даними *Laborsta* (Міжнародна організація праці)

За період з 1990 по 2012 р. у динаміці випуску України намітилась тенденція до поступового зростання частки СП і зменшення частки промисловості (рис. 3). У 2012 р. частки секторів за показником випуску розподілились таким чином: аграрний – 11%, промисловість – 29% і послуги – 60%.

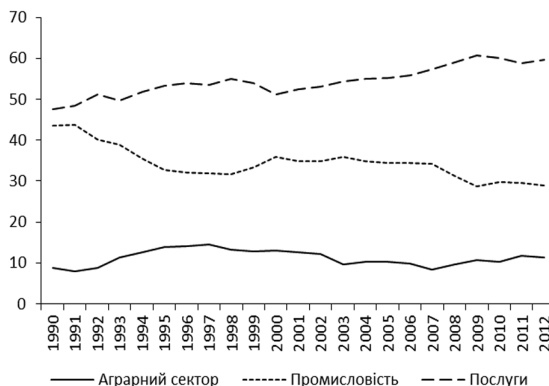

Рис. 3. Структура ВДВ⁵ України за секторами економіки, 1990–2012 рр., %

Джерело: розраховано автором за даними *National Accounts Estimates of Main Aggregates* (департамент статистики ООН)

⁵ВДВ – валова додана вартість.

В абсолютних величинах з 1991 до 1999 р. відбувалось падіння випуску в усіх секторах економіки (рис. 4). При цьому найглибшого падіння зазнала промисловість (за цей період від'ємний приріст становив -74%). Після 1999 р. почалося зростання як промисловості, так і СП. Обсяги виробництва аграрної продукції протягом 1990–2012 рр. залишались практично постійними.

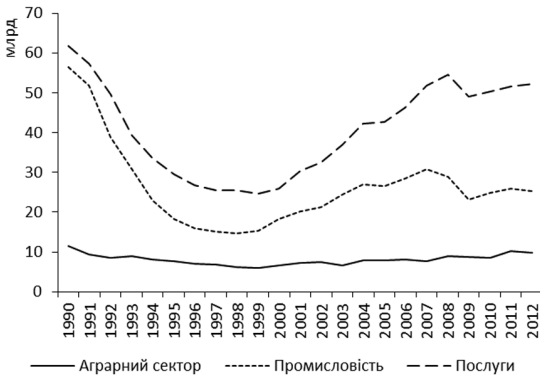
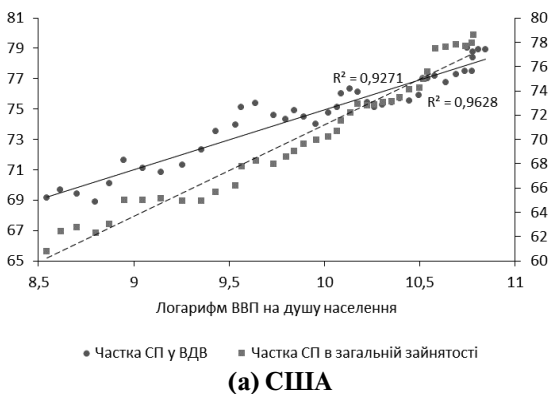

Рис. 4. Структура ВДВ України за секторами економіки, 1990–2012 рр., млрд. дол. США, в постійних цінах 2005 року

Джерело: розраховано автором за даними *National Accounts Estimates of Main Aggregates* (департамент статистики ООН)

При розробленні напрямів та інструментів економічної політики важливим питанням є щільність зв'язку між економічним зростанням і розширенням СП. Для виявлення цього зв'язку розглянемо динаміку відповідних показників для економік США і України (рис. 5).

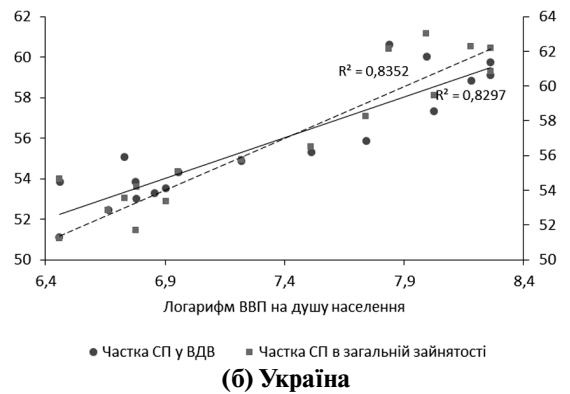

(а) США

Так, у США і Україні існує досить щільний зв'язок між економічним зростанням (зміною ВВП на душу населення) і динамікою частки СП у структурі ВДВ і загальної зайнятості. Водночас не можна з упевненістю стверджувати, що структурні зміни впливають на економічне зростання або, навпаки, зростання ВВП на душу населення спричиняє розширення СП. Попри це між зазначеними тенденціями однозначно існує певна кореляція. Далі ми зосередимось на поясненні потенційних факторів структурних змін і розширення СП в економіці.

Історично першими спробами розмежування економічної діяльності за матеріальністю продукту виробництва були роботи класиків економічної теорії. Однак у фокусі уваги було протиставлення матеріального виробництва нематеріальному стосовно їхньої продуктивності. Так, А. Сміт писав про продуктивну працю в промисловому виробництві на протигагу непродуктивній в СП: «...послуги, як правило, зникають в момент надання й рідко залишають по собі слід або вартість, за яку згодом можна було б отримати еквівалентний обсяг послуг» [11, с. 244]. З позиції А. Сміта, оскільки послуги мали нематеріальну природу, вони не могли створювати вартість, сумірну з результатами промислового виробництва. Аналогічної позиції дотримувалися й інші представники класичної політекономії, наприклад Д. Рікардо і К. Маркс.

Одними з перших досліджень структурних змін були роботи К. Кларка і А. Фішера, які зосереджувались здебільшого на критеріях групування видів економічної діяльності. У 1938 р.

(б) Україна

Рис. 5. Частка СП у загальній зайнятості і ВДВ порівняно з ВВП на душу населення в США (1970–2012 рр.) і Україні (1995–2012 рр.)

Джерело: розраховано автором за даними *National Accounts Estimates of Main Aggregates* (департамент статистики ООН) і *Laborsta* (Міжнародна організація праці)

співавтор сучасної системи національних рахунків К. Кларк запропонував концепцію третинного виробництва⁶, яке він визначив як «всі форми економічної активності, що не входять до первинного і вторинного секторів» [12, с. 36]. За цією інтерпретацією до третинного виробництва входять: транспорт, комунікації, комерційні, професійні й фінансові послуги, а також державне управління, спорт і розважальна сфера. За А. Фішером, *fundamentum divisionis* для виробництва була структура споживчого попиту, яка визначалась ієрархією потреб. Первинне виробництво він пов'язував з видами діяльності, що забезпечують задоволення базових (первинних) потреб. У першу чергу це виробництво сільськогосподарської продукції. Вторинне виробництво – види економічної активності, які, з одного боку, пов'язані з промисловим виробництвом стандартизованої продукції, з іншого – не пов'язані з виробництвом товарів першої необхідності. Всі інші види діяльності – це третинне виробництво (переважно сфера послуг) [12, с. 31].

К. Кларк був також першим, хто висунув гіпотезу про ефект доходу: «...більш високий рівень середнього реального доходу на душу населення завжди асоціюється з більшою часткою зайнятих у третинному секторі» [13, с. 7]. При цьому економічна динаміка обумовлюється, з одного боку, зростанням доходу на душу населення у вторинному і третинному секторах, з іншого – переміщенням праці до цих секторів [13, с. 12]. А. Фішер, як і Ж. Фурастьє, пов'язував це переміщення з науково-технічним прогресом (НТП). К. Кларк припускав, що існує «пік індустріалізації» – деякий момент розвитку економіки, в якому досягається максимальна частка вторинного сектору і після якого починається істотне розширення третинного сектору економіки. Він вважав, що цей момент був досягнутий Великобританією і Францією у 1901 р., Швейцарією у 1910 р., Канадою у 1911 р., Японією і США у 1920 р. та Німеччиною у 1925 р.

У 1960 р. Ж. Фурастьє [14], використовуючи методологію соціологічних досліджень, розробив теорію економічного розвитку, важливим елементом якої була трудова теорія вартості (реальні витрати праці обумовлюють динаміку цін). Він припускав, що різні цінові траєкторії у трьох секторах обумовлені різними темпами зростання продуктивності праці і неоднаковою кон-

центрацією ринків. Як наслідок, у довгостроковій перспективі НТП спричинятиме зниження ренти і прибутків в усіх секторах, але з різними темпами. А зміна відносних цін, впливаючи на динаміку ренти й прибутку, обумовлюватиме міжсекторальний перерозподіл факторів виробництва. Відповідно до припущень Ж. Фурастьє щодо міжсекторальних відмінностей у темпах НТП (фактор пропозиції), в процесі економічного зростання відбуватиметься відносно зростання первинного сектору, істотне розширення вторинного і скорочення третинного сектору. З боку попиту він припускає, що зі зростанням реального доходу на душу населення спочатку відбувається насичення попиту на продукт первинного сектору, потім починається насичення попиту на продукт вторинного сектору, а попит на продукт третинного сектору взагалі не насичується. Емпіричні моделі секторального розвитку доводять, що в довгостроковій перспективі зміни в структурі попиту превалюють над факторами з боку пропозиції. За теорією Ж. Фурастьє, фактори пропозиції (НТП), впливаючи на попит на працю і реальний доход на душу населення, є рушійною силою структурних змін, а фактори попиту обумовлюють напрям цих змін. Так, в теорії Ж. Фурастьє взаємодія факторів попиту і факторів пропозиції (тобто насичення попиту і НТП) зумовлює коволюцію трьох секторів економіки.

У 1968 р. В. Фукс, узагальнивши попередні дослідження розширення СП, висунув три гіпотези щодо можливих факторів структурних змін [15, с. 3–5]: 1) відносно більш високі темпи зростання попиту на кінцеві послуги; 2) відносно зростання попиту на проміжні послуги; 3) відносно більш низькі темпи зростання продуктивності виробництва послуг. За результатами емпіричного аналізу остання гіпотеза виявилась домінантною в поясненні структурних змін економіки США за 1929–1965 рр.

Однак ні теорія Кларка–Фішера–Фурастьє, ні концепція В. Фукса не передбачають теоретичного обґрунтування міжсекторальної транзитивної динаміки. Пояснення власне механізму переходу від переважно аграрної економіки до промислово розвиненої і далі до постіндустріальної здійснюється вже здебільшого з використанням моделей економічного зростання.

У межах теорій економічного зростання структурні зміни моделюються в залежності від походження детермінант, що обумовлюють міжсекторальний перерозподіл факторів

⁶ У подальших дослідженнях вона отримала назву гіпотези трьох секторів економіки або гіпотези Кларка–Фурастьє.

виробництва: з боку попиту або з боку пропозиції.

Ефект доходу або негомтетичність переваг (non-homothetic preferences) – фактори попиту. Негомтетичність переваг – це неоднакова еластичність попиту за доходом. Неоднакова реакція попиту на зміну доходу спричинятиме, так би мовити, міжсекторальне «переміщення» попиту. Якщо припустити, що еластичність попиту на послуги за доходом більше 1, то зі зростанням реального доходу на душу населення споживання послуг на душу зростатиме швидше за пропорційне зростання доходу. Звідси зростатиме частка національного доходу, що витрачається на споживання послуг, а також, *ceteris paribus*, зростатиме зайнятість у СП.

Фактори попиту зазвичай моделюються з використанням так званого «закона Енгеля», згідно з яким зі зростанням доходу домогосподарства частка витрат на продукти харчування та інші товари зменшується, а на послуги – збільшується⁷. П. Консамут, С. Ребело і Д. Се [4] розробили модель збалансованого зростання (*generalized balanced growth path, GBG*), включивши до неї негомтетичні переваги, які спричиняють структурні зміни на секторальному рівні. Ця модель одночасно враховує «факти Калдора» (збалансоване зростання на агрегованому рівні) і «факти Кузнеця» (незбалансоване зростання на секторальному рівні). Аналітичне вирішення цієї моделі доводить можливість існування структурних змін (розширення СП) як результату відносно більш високої еластичності попиту на послуги за доходом.

Ефект диференціальної продуктивності або міжсекторальні відмінності в темпах зростання СФП – фактори пропозиції. Більш повільне зростання продуктивності праці або СФП в СП, ніж в аграрному і промисловому секторах. Більш повільні ніж середні в економіці темпи зростання продуктивності можуть означати більш високі ніж середні витрати виробництва послуг. Якщо існують міжсекторальні відмінності в темпах зростання продуктивності, то сектори можуть розширювати виробництво з різними темпами при заданому розподілі факторів. Тобто виробничі мож-

ливості секторів зростають різними темпами. Сектори з відносно більш високими темпами зростання продуктивності можуть занижувати ціни відносно секторів з більш низькими темпами зростання продуктивності, із заданим міжсекторальним розподілом факторів і з рівнем прибутку⁸. Тобто відносні ціни змінюються. Споживачі реагують на зміни відносних цін, тому попит переміщується між секторами. Переміщення попиту спричиняє перерозподіл факторів виробництва, виникають структурні зміни в економіці.

Однією з перших моделей структурних змін з боку пропозиції була модель незбалансованого економічного зростання В. Баумоля. Вона фокусувалась на незбалансованості темпів зростання секторів у період перехідної динаміки. Модель описує економіку, що складається з двох секторів: «технологічно прогресивного» сектору, де інновації, накопичення капіталу і значні ефекти масштабу обумовлюють кумулятивне зростання продуктивності за людино-годину, і сектору зі спорадичним зростанням продуктивності [16, с. 415–416]. Перший асоціюється з промисловістю, а другий – з виробництвом послуг. Головним критерієм диференціації секторів є інтенсивність використання праці (трудомісткість виробництва). Для «прогресивного» сектору характерним є зменшення трудомісткості виробництва, для «непрогресивного» вона залишається постійною. Так, якщо продуктивність за людино-годину кумулятивно зростає тільки у «прогресивному» секторі, а реальні зарплати пропорційно зростають в обох секторах, то відносні витрати у «непрогресивному» секторі також зростатимуть кумулятивно і без обмежень. Тому будь-який прогрес у «технологічно прогресивному» секторі спричинятиме зростання реальних витрат в «технологічно незмінному» секторі економіки [17, с. 419–420]⁹. При цьому можуть існувати два протилежні ефекти: 1) виробничі можливості «прогресивних» секторів зростають порівняно зі «стагнуючими»; це означає, що для виробництва певного обсягу продукту «прогресивні» сектори потребують *менше* факторів; 2) попит у «прогресивних» секторах зростає завдяки зниженню

⁷Цю закономірність виявив німецький економіст-статистик XIX ст. Е. Енгель за результатами обстеження бюджетів робітничих сімей (1857). Графік, який ілюструє залежність між споживанням товарів або послуг і доходом споживача при незмінних цінах і перевагах, отримав назву «кривої Енгеля».

⁸ Оскільки ми розглядаємо довгостроковий період з досконало конкурентними ринками і повною мобільністю факторів, прибуток дорівнює нулю.

⁹ Така закономірність отримала назву «хвороби витрат» або «ефекту Баумоля».

відносних цін; це означає, що «прогресивні» сектори потребують *більше* факторів.

Оскільки ефекти мають протилежні напрями впливу, то від відносної сили обох ефектів залежить напрям перерозподілу факторів виробництва (від чи до «прогресивних» секторів). Оскільки ефект 2) залежить від еластичності попиту за ціною, тоді якщо еластичність буде відносно високою (низькою), ефект 2) буде відносно сильнішим (слабшим) і фактори перерозподілятимуться до (від) «прогресивних» секторів.

Описана вище логіка свідчить про можливість існування такої цінової еластичності попиту, за якої обидва ефекти матимуть однако-ву силу, а тому міжсекторальний перерозподіл факторів виробництва взагалі не відбуватиметься. Л. Р. Нгай і К. Піссарідес показали, що така ситуація можлива, коли цінова еластичність попиту дорівнює 1. Крім того, їхня модель пояснює переміщення праці від секторів з високими темпами НТП до секторів з низьким темпами НТП, а також узгоджує одночасне зростання відносних цін і частки зайнятих в «непрогресивному» секторі [18, с. 429–443]. При цьому в моделі Нгай–Піссарідес припускається міжсекторальна рівність фактороінтенсивності виробництв. Проте в дійсності більшість виробництв послуг будуть відносно менш капіталомісткими, ніж виробництва товарів. На прикладі динамічної моделі загальної рівноваги Д. Асемоглу можна показати, що фактори пропозиції (різні співвідношення факторів разом із поглибленням капіталу) обумовлюють незбалансоване зростання на секторальному рівні, а НТП спричиняють розширення СП. Загальна логіка моделі Д. Асемоглу [19, с. 703–706] є такою: припустимо, що існує *поглиблення капіталу* і міжсекторальні відмінності в *пропорціях факторів* (наприклад, сектор виробництва товарів є більш капіталомістким, ніж сектор виробництва послуг, і, відповідно, виробництво послуг є більш трудомістким). Якщо капітал і праця в динаміці розподілятимуться між секторами в постійних пропорціях, більш капіталомісткий сектор (сектор виробництва товарів) зростатиме швидше за сектор виробництва послуг. В рівновазі більш швидке зростання сектору виробництва товарів змінить рівноважні ціни, а зменшення відносних цін у секторі виробництва товарів спричинить частковий перерозподіл капіталу й праці до сектору виробництва послуг. Тому рівноважне зростання

буде незбалансованим і відбуватиметься розширення СП.

Існують й інші фактори структурних змін, які узагальнено можна назвати *залишковими (екзогенними) ефектами*. Поглиблення спеціалізації і автоматизація сприяють стандартизації послуг, а також обумовлюють перехід від власноручного виробництва послуг для власного споживання (*in-house services*) до виробництва ринкових послуг (*market services*). Прикладом таких послуг для фірм є юридичні, аудиторські та послуги з оброблення даних, а для сектору домогосподарств – ресторани, ведення домашнього господарства, послуги з прибирання тощо. При цьому обсяги виробництва послуг не обов'язково збільшуються, вони лише розглядатимуться як окремий вид економічної діяльності. Також можливо, що поглиблення спеціалізації і автоматизація покращують якість виробництва послуг та знижують витрати на їх виробництво, в результаті чого може збільшуватись як попит на них, так і їх пропозиція.

Основні висновки моделей структурних змін можна узагальнити рівнянням зростання відносної частки зайнятих у виробництві послуг [20, с. 3; 14, с. 6]:

$$i_s = (\alpha - 1)r_g + (1 + \beta)(r_g - r_s) + \Delta,$$

де i_s – темп зростання частки виробництва послуг в загальній зайнятості [$= i_s / l_s$], l_s – частка виробництва послуг у структурі загальної зайнятості; r_s – темпи зростання продуктивності праці виробництва послуг [$= \dot{q}_s / q_s$], q_s – продуктивність праці виробництва послуг; r_g – темпи зростання продуктивності праці виробництва товарів [$= \dot{q}_g / q_g$], q_g – продуктивність праці виробництва товарів; α ($\alpha > 0$) – еластичність попиту на послуги за доходом; β ($\beta < 0$) – еластичність попиту на послуги за ціною; Δ – темпи зміни попиту на послуги (екзогенні фактори).

$(\alpha - 1)r_g$ – *ефект доходу*. Зростання доходу спричиняє зростання частки зайнятих виробництвом послуг у структурі зайнятості лише за умови, якщо послуги – предмет розкоші, тобто $\alpha > 1$. Зарплати зростають зі зростанням продуктивності праці у виробництві товарів, тобто зарплата одного працівника зростає зі швидкістю r_g . Таке зростання доходу спричиняє зростання попиту на послуги зі швидкістю $r_g \alpha$, хоча випуск товарів зростатиме зі швидкістю r_g . Таким чином, частка виробництва послуг зроста-

тиме лише у випадку, якщо зростання послуг буде пропорційно швидше, ніж загальні темпи зростання в економіці, тобто якщо $r_g \alpha > r_g$ або $(\alpha - 1)r_g > 0$. Частка виробництва послуг зменшуватиметься, якщо $(\alpha - 1)r_g < 0$.

$(1 + \beta)(r_g - r_s)$ – ефект диференціальної продуктивності. Якщо темпи зростання продуктивності праці у виробництві товарів перевищують темпи зростання продуктивності праці у виробництві послуг ($r_g > r_s$), то виробництво послуг постійно дорожчатиме відносно інших виробництв. Це спричинятиме збільшення частки зайнятих у СП. Однак зростання відносних цін на послуги спричинятиме зменшення обсягів попиту на них на величину β . Таке зменшення обсягів попиту на послуги зменшуватиме частку СП у загальній зайнятості. Чистий ефект дорівнюватиме $(1 + \beta)(r_g - r_s)$, де $\beta < 0$.

Δ – екзогенні фактори. Це всі інші фактори зміни відносного попиту на послуги при фіксованих доходах і відносних цінах на послуги. До таких факторів можуть належати: технологічні і нетехнологічні інновації, міжнародна торгівля, урбанізація, збільшення частки зайнятих жінок, а також інші культурні та інституціональні фактори.

І. Кравіс, А. Хестон і Р. Саммерс протестували цю модель на міжнародних даних *United Nations International Comparison Project* (34 країни) і визначили технологічні зміни основним фактором розширення СП. Такий висновок ґрунтується на відсутності будь-яких доказів більш високої еластичності попиту за доходом для кінцевих послуг, ніж для кінцевих товарів. Також вони виявили тенденцію до більш швидких темпів зростання цін на послуги, ніж на товари, пов'язуючи це з ефектом диференціальної продуктивності [22, с. 210–211].

Важливий внесок в емпіричні дослідження і розуміння структурних змін зробив А. Меддісон. Його дослідження показало, що водночас зі стійкою динамікою зменшення частки зайнятих в аграрному секторі економіки (з 34% у 1913 р. до 5,5% у 1984 р.) відбувалось зростання зайнятих у СП (з 33% у 1913 р. до 62% у 1984 р.). Така тенденція була характерна для всіх розвинених країн (Нідерланди, США, Великобританія, Японія). Він виділяє два базові джерела структурних змін. Перше джерело – еластичність попиту за доходом, яка спричиняє відносне зменшення частки сільськогосподарської продукції в структурі

споживання й одночасне зростання частки промислових товарів і послуг. Друге джерело – диференціальна продуктивність між секторами. А. Меддісон припускає, що міжсекторальна гетерогенність продуктивності виникає частково як наслідок унікальності персональних послуг, а частково через труднощі вимірювання продуктивності в СП. Якби темпи зростання продуктивності були однаковими для всіх секторів економіки, то міжсекторальне переміщення не відбувалось би. Також він виявив, що структурні зміни сильніше впливали на економічне зростання протягом 1950–1973 рр. і слабше – протягом 1973–1984 рр. Протягом досліджуваного періоду (1913–1984 рр.) найбільших структурних змін зазнала економіка Японії, де була найбільша з-поміж досліджуваних країн частка аграрного сектору. Водночас найменші зміни відбулись у структурі зайнятості Нідерландів і Великобританії, які мали на початку періоду більш «зрілі» економічні структури [23, с. 666–669].

Останні дослідження структурних змін підтвердили існування вищезгаданих ефектів і їхній відносний вплив на розширення СП, а також виявили деякі нові закономірності [24, с. 2]:

- сектори побутових, фінансових і ділових послуг за класичною моделлю характеризуються повільним зростанням продуктивності, зростанням відносних цін, а також зростанням частки у ВВП і зайнятості;
- частка сектору неринкових послуг (non-market services) у ВВП і зайнятості має тенденцію до зростання;
- на противагу висновку Н. Калдора, частка фактора праці у доданій вартості США протягом 1980–2005 рр. зменшувалась в усіх секторах і регіонах (за винятком фінансового сектору і сектору бізнес-послуг);
- в СП зростає рівень використання ІКТ-капіталу і кваліфікованої праці.

Д. Джоргенсон і М. Тіммер [24] протестували «стилізовані факти» Калдора–Кузнеця–Меддісона на даних про економічне зростання США, Японії і ЄС з 1980 р. (база даних EU KLEMS). За результатами тестування моделі автори дійшли висновку, що акцент на класичній трихотомії «аграрний сектор – промисловість – СП» вже втрачає актуальність. У СП вже створюється 3/4 доданої вартості і відпрацьовується 3/4 сукупного робочого часу. У США і Японії

(але не в ЄС) продуктивність у секторі виробництва ринкових послуг зростає більш високими темпами, ніж продуктивність у секторі виробництва товарів.

Д. Джоргенсон і М. Тіммер також виявили значну неоднорідність під секторів СП. Торгівля і транспортні послуги характеризуються високими темпами зростання продуктивності і зниженням відносних цін, а їхня частка у ВВП залишається відносно постійною. Очевидно, що цей сектор став суттєвим двигуном зростання агрегованої продуктивності в усіх регіонах. Однак у секторах ділових, персональних і фінансових послуг вони зафіксували існування «ефекту Баумоля». В цих секторах спостерігаються відносно низькі темпи зростання продуктивності, високі темпи зростання собівартості, частки в загальній зайнятості і ВВП. Частка сектору неринкових послуг (державне управління, освіта, охорона здоров'я та операції з нерухомістю) також зростає в структурі зайнятості й випуску, а от про зміни продуктивності складно робити однозначні висновки, оскільки існують труднощі з вимірюванням їхніх результатів.

Всупереч стилізованому факту Калдора частка фактора праці у доданій вартості зменшується. Таке зменшення зафіксовано в усіх досліджуваних секторах і регіонах крім секторів фінансових і ділових послуг в США.

Також зафіксовано, що частка кваліфікованої робочої сили та ІКТ у доданій вартості суттєво зросла в усіх секторах економіки. В усіх регіонах виробництво товарів є відносно менш чутливим до кваліфікації праці (less skill-intensive) і рівня ІКТ (ICT-intensive). З іншого боку, інтенсивність використання цих факторів є відносно вищою в секторах торгівлі і транспортних послуг, а також в секторах фінансових і ділових послуг. Ці закономірності є відносно постійними і вказують на відповідні стійкі відмінності в структурі виробництва різних секторів економіки.

Висновки. Проведене дослідження свідчить про невинуватість і необґрунтованість розгляду СП як сектору, для якого характерні гомогенність та асимптотична стагнація. Необхідно звернути увагу на низку питань, пов'язаних, наприклад, з поліпшенням методології вимірювання результатів виробництва послуг і особливо неринкових послуг.

Вже досить багато відомо про джерела технологічних змін в промисловості та замало про інновації у сфері послуг [23, с. 27]. Враховуючи багаторічну тенденцію до збільшення виробництва і зайнятості в СП, необхідно проводити дослідження специфіки інноваційної активності виробників послуг, впливу інновацій у сфері послуг на продуктивність підприємств, а також можливих шляхів стимулювання інноваційної діяльності в СП.

1. *Kuznets S. Modern Economic Growth: Findings and Reflections / S. Kuznets // American Economic Review – 1973 – Vol. 63 (3). – P. 247–258.*
2. *Miles I. Services in the New Industrial Economy / I. Miles // Futures. – 1993. – Vol. 25 (6). – P. 653–672.*
3. *Miles I. Innovation in Services / I. Miles // The Oxford Handbook of Innovation / Ed. by J. Fagerberg, D. Mowery, R. Nelson. – N. Y. : Oxford UP, 2005. – Chapter 16. – P. 433–458.*
4. *Kongsamut P. Beyond Balanced Growth / P. Kongsamut, S. Rebelo, D. Xie // Review of Economic Studies. – 2001. – Vol. 68 (4). – P. 869–882.*
5. *Lebergott S. Labor Force and Employment, 1800–1960 / S. Lebergott // Output, Employment, and Productivity in the United States after 1800 / Ed. by D. Brady. – N. Y. : NBER, 1966. – P. 117–204.*
6. *Wölfl A. The Service Economy in OECD Countries / A. Wölfl. – Paris : OECD, 2005. – 82 p.*
7. *Статистичний щорічник України за 2012 рік / За ред. О. Г. Осауленка ; Державна служба статистики України. – К., 2013. – 551 с.*
8. *Народне господарство Української РСР у 1977 році : статистичний щорічник / За ред. Б. А. Сівко, Є. О. Пенто. – К. : Техніка, 1978. – 456 с.*
9. *Українська РСР у цифрах у 1990 році : короткий статистичний довідник / За ред. В. В. Самченко. – К. : Техніка, 1991. – 224 с.*
10. *Статистичний щорічник України за 1994 рік / За ред. В. В. Самченко ; Міністерство статистики України. – К. : Техніка, 1995. – 519 с.*
11. *Smut A. Исследование о природе и причинах богатства народов / А. Смит. – М. : Из-во социально-экономической лир-ры, 1962. – 677 с.*
12. *Fisher A. Production, Primary, Secondary and Tertiary / A. Fisher // Economic Record. – 1939. – Vol. 15 (1). – P. 24–38.*
13. *Clark C. The Conditions of Economic Progress / C. Clark. – London : Macmillan, 1940. – 504 p.*
14. *Fourastié J. Le Grand espoir du XXe Siècle. Progrès technique, Progrès Economique, Progrès Social / J. Fourastié. – Paris : PU de France, 1949. – 224 p.*

15. *Fuchs V.* The Service Economy / V. Fuchs. – N. Y. : NBER, 1968. – 308 p.
16. *Baumol W.* Macroeconomics of Unbalanced Growth: The Anatomy of Urban Crisis / W. Baumol // *American Economic Review.* – 1967. – Vol. 57 (3). – P. 415–426.
17. *Baumol W.* Macroeconomics of Unbalanced Growth: The Anatomy of Urban Crisis / W. Baumol // *American Economic Review.* – 1967. – Vol. 57 (3). – P. 415–426.
18. *Ngai L. R.* Structural Change in a Multisector Model of Growth / L. R. Ngai, C. A. Pissarides // *American Economic Review.* – 2007. – Vol. 97 (1). – P. 429–443.
19. *Acemoglu D.* Introduction to Modern Economic Growth / D. Acemoglu. – Princeton and Oxford : Princeton UP, 2009. – 1008 p.
20. *Managing the Service Economy: Prospects and Problems* / Ed. by R. Inman. – N. Y. : Cambridge UP, 1985. – 356 p.
21. *Lukiyanova A.* Transition to Postindustrial Society? A Study of the Service Sector Employment in Russia / A. Lukiyanova. – Moscow : EERC, 2003. – 53 p.
22. *Kravis I.* The Share of Services in Economic Growth / I. Kravis, A. Heston, R. Summers // *Global Econometrics: Essays in Honor of Lawrence R. Klein* / Ed. by F. Adams, B. Hickman. – Cambridge : MIT Press, 1983. – Chapter 10. – P. 188–218.
23. *Maddison A.* Growth and Slowdown in Advanced Capitalist Economies: Techniques of Quantitative Assessment / A. Maddison // *Journal of Economic Literature.* – 1987. – Vol. 25 (2). – P. 649–698.
24. *Jorgenson D.* Structural Change in Advanced Nations: A New Set of Stylised Facts / D. Jorgenson, M. Timmer // *Scandinavian Journal of Economics.* – 2011. – Vol. 113 (1). – P. 1–29.

Одержано 06.04.2015

Д. В. Жерновой

Сфера услуг как источник экономического роста в инновационно-ориентированной экономике

Исследован процесс расширения сферы услуг (СУ) в отечественной экономике в контексте мировых тенденций постиндустриализации. Очерчены основные подходы к моделированию структурных изменений в экономике. Определены ключевые факторы и последствия таких изменений. Рассмотрены характеристики и критерии выделения СУ. Проанализированы особенности инновационной активности в разных видах производства услуг. Доказана неоправданность и необоснованность рассмотрения СУ как сектора, для которого характерны гомогенность и асимптотическая стагнация.

Ключевые слова: *сфера услуг, структурные изменения, инновации в сфере услуг, инновационная активность.*